

חוץ לארץ

יהודים וליטאים

תומס ונסלובה

(תרגום והאיר מרדכי זלקין)

בתי בת שנתיים. על-פי החוק הקיים בישראל היא יהודייה. אני כשלעצמי ליטאי, הן על-פי החוק הקיים, ומה שחשוב יותר על-פי החוק הרוחני שאימצתי לעצמי. יום יבוא ובתי תשאלני על מה שאירע בין שני עמינו בשנות מלחמת העולם השנייה. ברצוני לנסות ולהשיב על כך כבר עתה.

בשנים שלפני המלחמה חיו בליטא כ-240,000 יהודים, שהיו כשמונה אחוזים מאוכלוסיית המדינה – תופעה חריגה באירופה. בוויילנה, 'ירושלים דליטא', חיו כ-80,000 יהודים ברובע יהודי גדול ובו בתי-כנסת ישנים, בתי-דפוס וספריות, מכון מחקר יהודי ומוזאון. בקובנה –

* התרגום שלהלן מתבסס על הטקסט האנגלי, הרוסי והליטאי של המאמר. ראו: Tomas Venclova, 'Jews and Lithuanians', *Forms of Hope*, New York 1999 [1976], pp. 33-39; Томс Венцлова, Евреи и литовы, Еврейский самиздат, 13 (1977), pp. 66-71; Tomas Venclova, 'Žydai ir lietuviai', Alfonsas Eidintas (ed.), *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius 2001, pp. 403-410. המאמר פורסם במקורו בשנת 1976, בתקופה שחלו ברחבי הגוש הקומוניסטי מגבלות צנזורה חמורות, ובמיוחד בכל הנוגע לנושאים שנחשבו 'רגישים', ובהם השאלה היהודית. זו הסיבה שהמאמר פורסם לראשונה בכתב עת מהתרתי.

תומס ונסלובה נולד בשנת 1937 בעיר קלייפדה (ממל) שעל חוף הים הבלטי. בשנות החמישים למד באוניברסיטת וילנה והחל להתבלט הן כמשורר הן כפעיל זכויות אדם וכחבר ב'קבוצת הלסינקי' הליטאית שעסקה במעקב אחר הפרת זכויות אדם בתקופה הסובייטית. השלטון הקומוניסטי רדף אותו בשל כך ובאמצע שנות השבעים הוא היגר לארצות-הברית והתקרב שם למשוררים הפולנים צ'סלאב מילוש ויוזף ברודסקי. בשנים האחרונות הוא משמש פרופסור לספרות ולשפות סלאביות באוניברסיטת ייל. כאמור, ונסלובה החל לכתוב שירה כבר בגיל צעיר וכיום הוא מוכר כאחד המשוררים הליטאים הבולטים ביותר. גולת הכותרת של עבודתו המחקרית היא חיבורו, *Aleksander Wat: Life and Art of an Iconoclast*, New Haven, CT 1996. ידוע ביותר גם ספר שיריו *Winter Dialogue*, Evanston, IL 1997. במקביל לעבודתו המחקרית ולכתיבת שירים מרבה ונסלובה לפרסם ביקורות ספרים ומאמרים בנושאים פוליטיים וחברתיים. לביוגרפיה מפורטת שלו ראו: Donata Mitaitė, *Tomas Venclova*, Vilnius 2002. הערה זו והבאות אחריה הן הערות המתרגם, אלא אם צוין אחרת בסוגריים מרובעים.

בירתה החלופית של ליטא – חיו כ־40,000 יהודים. גם כאן חיו היהודים ברובע מגורים מסורתי משלהם, ויליאמפולה (אם כי יהודים רבים התגוררו מחוצה לו), ובו בתי־כנסת, בתי־ספר, עיתונים וסופרים. אחד מכל שלושה תושבים בערים הקטנות יותר היה יהודי. על־פי נתוני המפקד הרשמי חיו בשנת 1970 בליטא 23,600 יהודים, מהם כ־16,500 בוילנה ומעט יותר מ־4000 בקובנה. כיום [מ״ז, מספרם מועט יותר, ככל הנראה, בשל העובדה שרבים מתגוררים בברית־המועצות. דרך אגב, גם ליטאים עוזבים את ליטא.

במהלך מלחמת העולם השנייה נרצחו מאות אלפי יהודים ביער פונאר הסמוך לוילנה, בתאי הפורט התשיעי שליד קובנה,¹ בגטאות וילנה וקובנה, כמו גם בערים ובעיירות ברחבי המדינה. לא רק גרמנים רצחו אותם, אלא גם ליטאים. רבים מהם נספו בימים הראשונים למלחמה, עם כניסת הגרמנים לליטא, אולם לפני שהם ביססו את שלטונם. אלה היו ימי הפוגרומים בקובנה, אותם הפוגרומים שנשמרו עליהם עדויות רבות. ככל הנראה 3800 יהודים נרצחו בקובנה בין 25 ל־26 ביוני 1941, מהם שהוכו למוות במוסך שבשדרות ויטאוטאס.² אני יודע כיצד הם נרצחו, אולם איני סבור שאתאר זאת באוזני בתי.

בחודשי המלחמה הראשונים שהיתי בקובנה. הייתי אז בן ארבע שנים, וחיתי, כפי שנהוג לומר, 'עם אנשים טובים', שכן אבי שירת בתפקיד קומיסר עממי להשכלה ועזב למוסקבה ואמי היתה נתונה במעצר משום החשד שהיא יהודייה. החוקר הצהיר שאין כל טעם בניסיון להכחיש זאת, שכן דבר ידוע הוא שכל הקומיסרים העממיים נשאו נשים יהודיות. למרות זאת עלה בידי אמי להוכיח שהיא ליטאית ואף שהוטבלה לנצרות (שני הדברים הם אמת), ולאחר זמן מה היא שוחררה.

לא ראיתי בעיני מקרי רצח. בשנות ילדותי ונערוטי חלפתי מאות פעמים על פני המוסך שבשדרות ויטאוטאס, מול בית־הקברות העירוני, בלא לדעת דבר על מה שאירע במקום. אף־על־פי־כן עבר זה הוא בעל משמעות רבה עבורי. ליטאים רצחו יהודים, ואנוכי ליטאי. יהודים נרצחו בקובנה, וקובנה היא עירי: אני מכיר בה כל בניין, כל עץ בשדרות החירות (Laisvės Alėja); אני מכיר את גניה, את אולמות הקולנוע הומי האדם. אין לי קיום ללא השפה הליטאית – היא מרחב הקיום הטבעי שלי; אני כותב שירה בליטאית בלבד. יש תרבויות עשירות יותר מהתרבות הליטאית, אך בשבילי אין לה תחליף. אני יודע שדברים טובים רבים יכולים להיאמר על כך. במשך דורות היינו אנו, הליטאים, מלאי גאווה על יושרתנו, על יושרנו, על עקשותנו ועל טוב לבנו. למיטב אמונתי לעמים מעטים יש תודעה היסטורית כמו שלנו: אנו זוכרים את עברנו ובדרך־כלל יש בידינו לבחון את ההווה לעומת

1. הפורט התשיעי הוא מבצר שבנה השלטון הצארי הרוסי סמוך לקובנה בשלהי המאה ה־19 כחלק משרשרת מבצרים שנועדו להגן על הגבול המערבי של האימפריה הרוסית. בתקופות שונות שימש בית־סוהר ועם כיבוש ליטא בידי הגרמנים בשנת 1941 שימש מקום הרצח של יהודים מקובנה, מליטא ואף כאלה שהובאו ממקומות אחרים באירופה, דוגמת צרפת. כיום המקום משמש אתר הנצחה וזיכרון לאומי.
2. על־פי נתונים עדכניים מספר הנרצחים באירועים אלה הגיע לכ־900. על כך ראו: דב לוי (עורך), פנקס הקהילות: ליטא, ירושלים תשנ״ו, עמ' 543.

עבר זה. אני גם גאה בעובדה שבמרבית המקרים ליטאים שהיו במחנות ריכוז לא איבדו צלם אנושי; כך תיאר את הדברים גדול סופרי רוסיה בני זמננו, ודומני שדבריו מבוססים דיים.³ אני אוהב גם את בני העם היהודי. תפקידם התרבותי וגורלם המיוחד חשובים עד־כדי־כך שהם בעיני ההוכחה העיקרית לקיומה של הישות העליונה הקובעת את המציאות ההיסטורית. מה שאירע בימי המלחמה הראשונים היה קטסטרופה ליהודים, ועם זאת גם לליטאים עצמם זו היתה קטסטרופה.

כיצד אנו יכולים להבין את מה שאירע? כשאנשים מדברים על מוות ועל אשמה שאינה ניתנת לכפרה אפשר בכל עת להציע מגוון רחב של הסברים רציונליים ודטרמיניסטיים. אולם בניתוח מעמיק מסתבר כי בהסברים אלה אין כל ממש. אדיפוס ידע זאת, והנצרות מודעת לכך אף יותר. למרות זאת ניסיתי פעמים אין ספור לרדת לשורשי הדברים: עיינתי במסמכים ושוחחתי על כך עם ידידים, עם יהודים ששרדו ועם ליטאים.

יותר מכל דבר אחר התרשמתי מהעובדה שהפוגרומים בקובנה סותרים במהותם את המסורת ההיסטורית הליטאית. כל מי שמודע לאנטישמיות היומיומית הבזויה שליטאים רבים נגועים בה (ויהיה זה שקר אם אומר שמעולם לא נכנעתי לה בעצמי) עשוי להעריך שמדובר בתופעה עתיקת יומין. אולם זו טעות, ככל הנראה. בתקופותיה הטובות של מדינת ליטא מצאו בה היהודים צדק וביטחון. עמינו חיו זה לצד זה שש מאות שנים. הנסיך הגדול ויטאוטאס – אדם שהוא לליטאים מה שפטר הגדול לרוסים ונפוליאון לצרפתים – בשנת 1388 ליהודי ארצו כתב־זכויות, המסמך הראשון הידוע שעוסק במעמד היהודים בליטא. מן הראוי להזכיר אחדים משלושים ושבעה סעיפיו של כתב זכויות זה.⁴ ויטאוטאס אסר להאשים יהודים ברצח למטרות פולחן; כדי להוכיח אשמת יהודי ברצח ילד נוצרי (שלא למטרות פולחן) היה צורך בשישה עדים – שלושה יהודים ושלושה נוצרים. כל מי שהעליל על יהודי עלילה מעין זו בלי שהוכיח את טענותיו היה אמור להיענש באותו עונש שהיה מוטל על הרוצח לכאורה. נוצרי שגרם נזק כלשהו לבית־קברות יהודי נענש בהחרמת רכשו. נוצרי שלא נענה לקריאה לעזרה של שכנו היהודי נענש בחומרה. היהודים במוסך שבשדרת ויטאוטאס קראו לעזרה. קהל של עוברי אורח צפה במותם, ועל דעת מרבית המתקהלים, שהחשיבו עצמם נוצרים, לא עלה כלל הרעיון שבכך פגעו לא רק בישו הנוצרי אלא גם בנסיך ויטאוטאס שהשדרה נקראה בשמו (מאוחר יותר שונה שמה לשדרת לנין).

חוקים דומים – שחוקקו לאחר שיקול דעת רחב יותר – פרסמו המלכים זיגמונד אוגוסט וסטפן באטורי. הראשון זכור בתור שליטה הרנסנסי הגדול של ליטא, השני היה מייסד האוניברסיטה הווילנאית. עם זאת אפשר לומר שהצורך בחוקים לעקירת האנטישמיות מעיד

3. הכוונה לחיבורו של הסופר הרוסי אלכסנדר סולז'ניצין 'ארכיפלאג גולאג' [ת' ונסלובה].

4. הכוונה לכתב־הקיום שהעניק ויטאוטאס, הנסיך הגדול של ליטא, ליהודי בריסק, והכולל את שלושים ושבעה הסעיפים בכתב־הקיום הכללי שהעניק המלך בולסלב החסיד ליהודי פולין־גדול בשנת 1264. ראו על כך: שמואל ארתור זיגלמן, יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648), ירושלים תשנ"א, עמ' 49-51,

על קיומה של תופעה זו בתחומי ליטא. גם אם יש אמת בהנחה זו, רבים מתייחסים לאנטישמיות כתעצוע דמיון וכחטא, כראוי לה.

בשנות ירידתה של המדינה הליטאית ובתקופת הכיבוש הצארי התדרדר המצב והתפשט הסטראוטיפ של היהודי המוזג, הרוכל ותושב העיירה העני. האיכר הליטאי אימץ גישה מתנשאת כלפי היהודי, וככל הנראה גמל לו היהודי באותה מטבע. שניהם היו קשורים זה בזה מבחינה כלכלית ולמעשה לא יכולים היו להתקיים זה ללא זה; לעתים התפתחה ביניהם ידידות, אולם הניכור ההדדי היה חזק יותר. בעוד היהודי היה מודע למסורתו הרוחנית־דתית, מבחינת הליטאי היתה מסורת זו בלתי־מובנת ולעתים אף משעשעת. נכון הדבר שרבים הוטרדו מן הזרות והאדישות. בערך 'ליטא' שבאנציקלופדיה היהודית מתואר כיצד איכרים ליטאים לא חשו לעזרתו של יהודי טובע; הכומר המקומי, שהגיע בריצה לשמע הצעקות, לא הסתפק בהוכחתם במילים בוטות אלא אף הכה אותם ללא רחמים בשל אדישותם.

הפוגרומים שהתחוללו בשנות השמונים של המאה ה־19 ובשנת 1905 פסחו על ליטא,⁵ ויהודים לא מעטים מסרו את נפשם בקרבות על עצמאותה של ליטא.⁶ המדינה הדמוקרטית הליטאית ניסתה לפתור בשנות העשרים את שאלת האוטונומיה היהודית באופן טוב יותר מכל מדינה אחרת באירופה, וזה היה בבחינת נס, בהתחשב במקובל אז במדינות מזרח אירופה. אולם הנס היה קצר ימים, כמוהו כדמוקרטיה הליטאית, אם כי האוטונומיה התרבותית נשמרה באופן חלקי עד הסוף. בשנים אלה פעלו בליטא בתי־ספר עבריים ובתי־ספר בידיש, ומי שחפצו בכך היו יכולים לשלוח את ילדיהם לבתי־ספר שבכיתותיהם למדו בשפות אחרות (אבי עבד בגימנסיה דוברת ליטאית שהתקיימה בה הוראה ליהודים).

כחמש מאות מילים ליטאיות נכנסו ליידיש הליטאית (הן נאספו בספר מעניין פרי עטו של יחזקאל לִמְנַאס).⁷ התהליך בכיוון ההפוך היה חלש בהרבה, אולם כל בני הנוער בקובנה, ובהם אני, דיברו בניב המקומי שלא פחות מרבע ממנו מקורו בישראל העתיקה. נכון שמנהגי שני העמים לא נתערבבו אלה באלה. עד כמה היתה האנטישמיות מושרשת? בפולקלור ובספרות הליטאיים בא הדבר לידי ביטוי באופן נדיר, ובדרך־כלל בלגלוג על 'זרותה' של התרבות השונה או בהבעת אי־אמון בסוחר היהודי. ללא ספק הגיעו הדברים מדי פעם לכלל

5. כללית קביעה זו נכונה, אך בשנת 1905 היו גילויי אלימות כלפי כמה קהילות יהודיות בליטא, כמו למשל בעיירה דוסיאט. ראו על כך: Azriel Shohat, 'The Beginnings of Anti-Semitism in Independent Lithuania', *Yad Vashem Studies*, 2 (1958), pp. 7-9. על נסיונות לשיתוף־פעולה בין האינטליגנציה היהודית והליטאית בקובנה בשנה זו ראו: פנקס הקהילות: ליטא, עמ' 529. על השתתפותם של איכרים ליטאים בפרעות ביהודים בשנת 1915 ראו: ישראל קלויזנר, 'תולדות היהודים בליטא', בתוך: נתן גורן ואחרים (עורכים), יהדות ליטא, א, תל־אביב 1959, עמ' 118.

6. על כך ראו: Saliamonas Vaintraubas, 'Jewish Soldiers in the Fights for the Independence and their Fates', *The Tragedy of Lithuanian Jews*, Vilnius 2001, pp. 33-42; Dov Levin, 'Jews in the Fight for the Independence of Lithuania', *the Jewish Museum*, Vilnius 2001.

7. Chatzkelis Lemchenas, *Lietuvių kalbos įtaka Lietuvos žydų tarme*, Vilnius 1970.

חיכוך, כמו שקרה גם עם קבוצות אחרות. וכמובן אין לשכוח את 'המאה השחורה':⁸ לכוּמר פראנאיטיס,⁹ ליטאי, היה חלק מעורר שאט נפש במשפט בייליס. אולם סופרינו החשובים ביותר בני הזמן – קרווה¹⁰ וואיז'גאנטאס¹¹ – לא סטו מקו הצדק והיושר. סיפורו של קרווה, 'הרינג',¹² יכול למצוא מקום בכל אסופה ספרותית המיועדת למאבק באנטישמיות. וככל שמדובר בוואיז'גאנטאס – שהיה כומר – לא קשה לראותו בדמותו של אותו כומר אלמוני המכה את האיכרים בשל אדישותם לסכנה שהיהודי היה נתון בה.

עם זאת, על אף הדו־קיום ההדדי רב השנים, למעשה חיו הליטאים והיהודים בשני עולמות נפרדים. אנו, הליטאים, ידענו מעט על התרבות הפולנית וכן על התרבות הגרמנית והתרבות הרוסית, אולם לא היה לנו מושג כלשהו על התרבות היהודית שהתפתחה לנגד עינינו בארצנו שלנו. הדת, שפת הדיבור, הכתב והמנהגים היו מחסום בלתי־עביר. הקהילה היהודית נתפסה בעינינו כמובלעת אקוויטית וזרה לנו מבחינה רוחנית, וללא ספק זו היתה טעות הרת גורל. היהודי, גם הוא, ידע אך מעט על המסורת והתרבות הליטאיות. יהודים שנטמעו אימצו בדרך־כלל את השפה הרוסית או את זו הגרמנית. שתי תחיות לאומיות – ליטאית ויהודית – פרחו בו־זמנית ובסמיכות, אולם במרחבים תרבותיים שונים. מצב זה מזכיר את סיפורו של ברדבורי על ה־Earthlings וה־Martians¹³ שחיו על אותה פלנטה אולם היו יכולים להיפגש רק בצירוף מקרים נדיר. הנסיגות הזוהרים הראשונים להתגבר על מחסום בלתי־עביר זה ולהתוודע לפוטנציאל התרבותי ההדדי התרחשו בין שתי מלחמות העולם. היהודים הם שהיו בעלי היוזמה, ובשלהי תקופה זו היו כבר יהודים שכתבו בשפה הליטאית על בעיותיהם הייחודיות. הידוע שבהם הוא יצחק מראס,¹⁴ שעלה לישראל ושמּו אינו נזכר עוד בעיתונות הליטאית.

דומני שהסתגרות תרבותית היא מקור לצרות לא מעטות. אולם דבר קשה עוד יותר צמח מזה, או ליתר דיוק, בצד זה: חלוקת בני־האדם לקטגוריות מובחנות, שאחת מתוצאותיה

8. כנופיות מונרכיסטיות שארגנה המשטרה הצארית כדי להילחם בתנועה המהפכנית בשנת 1905. הן עסקו ברדיפה ובהוצאה להורג של מהפכנים ואינטלקטואלים ובארגון פוגרומים נגד יהודים.
9. Justin Bonaventura Pranaitis, כומר ששימש פרופסור ללשון העברית באקדמיה האימפריאלית של הכנסייה הרומית־קתולית בסנט פטרסבורג. מחבר הספר: *Christianus in Talmude Iudaeorum sive: Rabinae doctrinae de Christianis secreta*, Petropoli 1892. על חלקו במשפט בייליס ראו: מאיר קוטיק, משפט בייליס, תל־אביב תשל"ט, עמ' 158-181.
10. וינצאס מיצקוויצ'וס־קרווה (1882-1954), סופר ליטאי, דיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה של קובנה ונשיא האקדמיה הליטאית למדעים. ראו עליו אצל יצחק קיסין, אנתולוגיה של הספרות הליטאית, קובנה תרצ"ב, עמ' 33-37.
11. יוזאס טומאס ואיז'גאנטאס (1869-1933), מהבולטים שבסופרים הליטאים, כומר, עיתונאי ועורך. עליו ראו בסקירתו של וינצאס מיקוליטיס, בתוך: קיסין, אנתולוגיה של הספרות הליטאית, עמ' 17.
12. 'המליחים', תרגם ד' ספיר, בתוך: קיסין, אנתולוגיה של הספרות הליטאית, עמ' 123-132.
13. Ray Bradbury, *The Martian Chronicles*, New York 1950.
14. אחדים מהזכורים של יצחק מראס תורגמו לעברית בידי יוסף כרוסט (מול פנס הרחוב, תל־אביב תשל"ה; על מה העולם עומד, תל־אביב תשל"ד; שרה, תל־אביב תשמ"ד; תיקן עם המוות, תל־אביב תשמ"ג).

היא הגישה המסתייגת, הברוטלית, כלפי היהודים, כאשר לא אומרים על היהודי 'הוא אדם טוב' אלא 'הוא יהודי ואף-על-פי-כן הוא אדם טוב'. המילה הליטאית 'ז'ידאס' אינה בעלת קונוטציות שליליות, ומשמעותה זהה למילה הרוסית 'ייבריי' (יהודי).¹⁵ האנטישמים הם שהוסיפו לה סיומות וכינויי לוואי. ועדיין מילה תמימה זו נשמעת לעתים בפייהם של ליטאים רבים באופן שגורם לי לחוש בושה. אולם אין לנו מילה אחרת.

דומה שרב המרחק מאופן אמירתה של מילה ועד לביצוע פוגרום. אולם בעולם הנפש – אם יש ביכולתנו לשפוט את הנעשה בעולם זה – מרחק זה, ככל הנראה, קצר מאוד. כל מי שמוציא מן הכלל קבוצת אנשים – אומה, דת, מעמד או כל קבוצה אחרת – ואינו רואה עצמו קרוב מבחינה נפשית לקבוצה זו, קיים בו פוטנציאל לביצוע פוגרום או להיות חלק מפעילות המתבצעת במחנה ריכוז או במשטר טוטליטרי. זוהי אמת בסיסית כמו אל"ף-בי"ת, וכמו כל אמת בסיסית היא נשכחת לעתים.

היה מי שיאמרו שאיני מזכיר את הצד השני של המטבע. ובכן, הבה ונדון בכך. ליטאים רבים, וכן יהודים, ששוחחתי עמם על הפוגרומים שבוצעו בקובנה טענו כי בה במידה יש לזכור את האירועים שקדמו לאותם פוגרומים. אירועים אלה נדונו בהרחבה, ובדרך-כלל דנו בהם ליטאים גולים; בליטא עצמה הם נדונים רק בקרב מעגל מצומצם של אנשים.¹⁶ הזדהות עם הקומוניזם לא היתה תופעה יוצאת דופן בקרב יהודי ליטא. הגל ששטף את רוסיה מיד לאחר המהפכה הגיע לליטא עשרים שנה מאוחר יותר, ויש לכך סיבות רבות. היהודים היו מעורים ומעורבים בנושאים בין-לאומיים הרבה יותר מהליטאים, והקומאינטרן התקיים במרחב זה. היהודים שהתקרבו לקומוניזם בשל שנאתם המוצדקת לפשיזם, ואילו אחרים מצאו ביטוי לכיסופיהם המשיחיים עתיקי היומין באמונה במהפכה כלל עולמית. היהודי העני תושב ויליאמפולה חלם על צדק חברתי, בעוד הבורגני תמך ב-MOPR,¹⁷ וכאילו בדרך אגב סייע בהסתרת מנהיגים קומוניסטים. ככל הנראה כמחצית החברים במפלגה הקומוניסטית הליטאית הקטנה היו יהודים (למרות זאת תפקידי המפתח וההנהגה נשמרו לליטאים). אחרי המלחמה השתנה מצב זה בתכלית, אולם זה היה מאוחר יותר.

בשנת 1940 נכנסו טנקים סובייטיים לקובנה וזמן קצר לאחר מכן שולבה ליטא בברית-המועצות. דקאנוזוב¹⁸ הידוע לשמצה, אדם ששנים רבות לאחר מכן הוצא להורג עם ל' ברייה [ראש המשטרה החשאית], פרסם הוראות מפלגתיות. כמעט שנה חלפה בשקט יחסי. אולם באמצע חודש יוני 1941 נכנסה ליטא סוף-סוף למאה ה-20: גל של רדיפות שטף

15. לקורא דובר הרוסית הביטוי בליטאית מזכיר את המילה הרוסית 'ז'יד' שיש לה, למעשה, קונוטציה שלילית, ומשמעותה דומה לביטויים 'yid' או 'kike' באנגלית [ת' ונסלובה].

16. יש לזכור שהדברים נכתבו בשנת 1976 כאשר ליטא היתה נתונה לשלטון כיבוש סובייטי שדיכא כל שיה שעסק בנושא זה.

17. Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom (International Organization of Assistance to Revolutionaries) – ארגון בין-לאומי לסיוע למהפכנים.

18. ולדימיר גיאורגייביץ' דקאנוזוב (1898-1953), הממונה על ארגונה מחדש של ליטא מטעם השלטון הסובייטי בתקופה שבין 15 ביוני עד 3 באוגוסט 1940.

את המדינה. עוצמת האימה וכמות הקורבנות היו דומות לאלה של הפוגרומים שאירעו שבועיים אחר-כך. אפילו העיתונות הסובייטית שלאחר המלחמה דנה בנושא באופן ביקורתי משהו; כך לדוגמה, תיאר זאת אבי בזכרונותיו במספר מילים. במהלך חמישה עד שישה ימים נעלמו עשרות אלפי אנשים: האינטליגנציה, עובדי צווארון-לבן, כמרים, קצינים ואיכרים; העילית התרבותית של העם הליטאי חוסלה בשיטות סטליניסטיות אופייניות. יש טוענים שאפילו מומחים לשפת האספרנטו ואספני כולים הוגלו בשל קשריהם עם זרים. אני מניח שתיאורים אלה אמיתיים פשוט מכיוון שאדם אינו מסוגל להמציא סיפור כזה.

בסוכנויות שהיו אחראיות לפעולות אלה היו יהודים, וכן גם ליטאים. שמותיהם ידועים היטב (אחדים מהם אף עושים חיל גם היום) אולם אין בכוונתי להזכירם כאן. יש להדגיש שבין אלה שנעצרו והוגלו היו גם יהודים, ומספרם היהסי בין הגולים אף גדול יותר מזה של הליטאים, בשל שיעורם הגבוה בקרב הבורגנות.

בימים הראשונים למלחמה עבר השלטון לידי הפרטיזונים הליטאים; מהלך זה היה, בחלקו, תוצאה של פעילות מחתרת החזית האקטיביסטית (LAF),¹⁹ ובחלקו, סביר להניח, התרחש ספונטנית. הוקמה ממשלה שהכריזה על חידוש העצמאות הליטאית. אנו יודעים על כך מעט מאוד (החומרים – זכרונותיהם של חברי הממשלה שהיגרו מאוחר יותר,²⁰ אנציקלופדיה שפורסמה בחוץ לארץ²¹ וכדומה – אינם בהישג יד בליטא [1976, מ"ז]). ברור הדבר שהממשלה הליטאית שיחקה משחק מורכב עם הגרמנים, משחק שנועד לכישלון. ההנחה היתה שקיימת אפשרות שליטא תזכה במעמד דומה לזה של פינלנד; תמונת העתיד שורטטה באופנים שונים בהתאם להתפתחויות אפשריות. אנשים שונים שולבו בגופי השלטון, לרבות סוציאלי-דמוקרטים. איני סבור שהם היו מחוללי פוגרומים או בריונים. ידוע לי שלפחות אחד מהם – הארכיטקט ז'מקלניס²² – הציל יהודים. ב־25 ביוני הפסיקו הגרמנים, למעשה, את פעילותה של הממשלה. במאמר שפורסם באוסף סובייטי של תעודות ארכיוניות טען ראש הממשלה אמברוביצ'יוס²³ שבשל כך לא היה בידי הממשלה למנוע את הפוגרומים. כמו כן נטען שהאס-אס ניהל את הפוגרומים ואנשיו דאגו להעלים את מעורבותם (טענה זו

19. Lithuanian Activist Front – החזית האקטיביסטית הליטאית, גוף בעל מגמות אנטישמיות. על פעילותו של גוף זה בתקופה הנדונה ויחסו ליהודים ראו: Valentinas Brandišauskas, 'Lietuvių aktyvistų frontas, Laikinoji Vyriausybė ir žydų klausimas', in: Alfonsas Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius 2001, pp. 688-693

20. כמה מחברי ממשלת ליטא הזמנית פרסמו את זכרונותיהם בארצות-הברית וטענו שלממשלתם לא היתה נגיעה כלשהי לאירועי השואה. טענה זו, שהיא חסרת בסיס, לא היתה ידועה לי בעת כתיבת המאמר בשל העובדה שזכרונות אלה לא היו בהישג ידי [ת' ונסלובה].

21. Simas Suziedelis (ed.), *Encyclopedia Lithuanica*, Boston 1970

22. ויטאוטאס לנדסברגיס-ז'מקלניס, ששימש שר הבינוי בממשלת ליטא הזמנית, ואשתו – Ona Jablonskyte-Landsbergiene, רופאת עיניים במקצועה, הסתירו בביתם יהודים מפני הנאצים.

23. יוזאס אמברוביצ'יוס (1903-1974), ראש ממשלת ליטא (1941.6.23-1941.8.5). הסובייטים פרסמו את הטקסט של אחד מנאומיו שנמצא בארכיון [ת' ונסלובה].

עלתה במשפטים במערב גרמניה). ב־5 באוגוסט הפסיקה הממשלה את פעילותה והגישה מחאה לגרמנים, וכתוצאה מכך הוציאו הנאצים להורג כמה מחבריה. אינני מצדיק אנשים אלה; כל שאני יכול לומר הוא שאינני מקנא בפוליטיקאים הליטאים בני הזמן ההוא. ההיסטוריה העמידה לפנייהם את הברירה: היטלר, סטלין או מוות, והבחירה בברירה אחת לא מנעה בהכרח את קיום האחרות.

אלה שהיה להם חלק בדיכוי הסטליניסטי הצליחו לצאת מליטא בזמן, ובמנוסתם הותירו מאחור את ניירותיהם. שנאה ופעולות נקם נגד היהודים שטפו את המדינה; רבים מהיהודים לא הספיקו להימלט בזמן, וזאת בשעה שקבלת הפנים החמה של תושבי ויליאמפולה לטנקים הסובייטיים עדיין היתה טרייה בזיכרון.

מה אפשר לומר לנוכח עדויות אלה? אכן, הטוטליטריזם מעוות את הטבע ואת המניעים של בני אנוש; אמת – אלימות גוררת אלימות; אולם רשע תמיד נותר רשע, רצח הוא רצח ואשמה היא אשמה. דבר על פני האדמה לא ישנה את העובדה שבשלהי חודש יוני 1941 היו ליטאים שרצחו אנשים חסרי ישע לנגד עיני קהל ליטאי. על אף העובדה שבמאה ה־20 מרבית העמים ולמעשה כמעט כולם ביצעו פשעים דומים, אני כליטאי מחויב לדבר על האשמה הליטאית. סדיוס וביזה, שנאה ואדישות מחפירה כלפי בני־אדם אין להם כל הצדקה; גרוע מכך – אין להם הסבר; הם מתקיימים בפינות כה אפלות של התודעה האישית והלאומית עד שכל ניסיון להתחקות אחר שורשיהם הרציונליים הוא משימה חסרת תוחלת. יהיו שיאמרו: 'היהודים נרצחו לא בידי ליטאים אלא בידי אספוסף שאינו קשור בדרך כלשהי לעם הליטאי' (או טוב יותר: בידי 'לאומנים בורגנים'). אני עצמי טענתי כך מפעם לפעם. אולם אין זו האמת. אם אדם רואה באומה ישות רחבה וכוללת – והניסיון הישיר מוכיח שנקודת מבט זו היא בעלת התוקף וההוגנת בעולם המוסרי – כל בני האומה, אנשים הגונים וכן פושעים, הם חלק מישות זו. אין זה מן הראוי להטיל את האשמה על אומה אחרת. הם יתמודדו בעצמם עם אשמתם. עלינו להתמודד עם אשמתנו שלנו ולהכות על חטאינו. זוהי המשמעות הבסיסית של השתייכות לאומה זו או אחרת.

איני יודע כמה ליטאים יקראו מילים אלה, אולם אני חייב לכותבן. חרטה היא עניין מורכב. אין מדובר בעריכת השוואה בין רוצחים ללא אבחנה את מי הם משרתים. אין מדובר גם בביטוי חיצוני דוגמת קריעת הבגד לאות אבל. כוונתי לחרטה נפשית־רוחנית, ועלינו לדבר על כל שאירע ללא ניסיון להגן על עצמנו, ללא כל צנזורה פנימית, ללא סילופים תעמולתיים, ללא תסביכים לאומיים וללא מורא. עלינו להבין כי רצח היהודים הוא למעשה פגיעה בנו עצמנו ושהשמדת התרבות היהודית היא פגיעה בתרבותנו שלנו.

בעת הזאת ליטאים ויהודים בברית־המועצות חולקים גורל משותף; אולם עם זאת קיימות בעיות ייחודיות ליהודים (ולליטאים), ויש צורך להבין גם זאת. חיינו ביחד כשש מאות שנים, וככל הנראה תקופה זו מתקרבת לקצה. בעת כזאת איננו יכולים להיות עוינים או שווי־נפש ואין לנו זכות לטעון שהנושא היהודי אינו מענייננו. כל התפרצות אנטישמית מדאיגה אותנו. מדאיג אותנו הניסיון להמעט ברצח היהודים בפורט התשיעי, בעוד פרקים אחרים בהיסטוריה של המקום, פרקים פחותים בהרבה במשמעותם, מקבלים ביטוי רב

יותר.²⁴ כל וילנאי עובר מפעם לפעם באזור ששכן בו לפנים הגטו. בשנות לימודי בבית-הספר היו באזור זה בעיקר עיי חורבות ובמרכזן התנוססו שרידיו של בית-הכנסת הישן.²⁵ היתה אפשרות לשקמו, אולם הוא הוחרב עד היסוד (ובו בזמן חוסל גם המוזאון היהודי). כעת התפתח במקום 'רובע ימי-ביניים' חדש ובו מסעדות קטנות ותערוכות של אמנות ליטאית. אין במקום דבר שיזכיר את עברו.²⁶ אנשים רבים (ובהם אני) מתכבדים אזור זה, אולם במהותו הוא עדות לחרפתנו הלאומית.

כמובן, בצד החרפה והבושה יש בעברנו גם נקודות אור, ועליהן להיות ידועות לכול. לא היה לנו מלך דני,²⁷ אולם היו ליטאים שהצילו יהודים ואף שילמו על כך בחייהם.²⁸ בשנת 1967 (ובמקרה זה ציון השנה חשוב ביותר) פורסם בוילנה הספר 'לוחמים ללא נשק',²⁹ המתאר עשרות ליטאים שלא נותרו שווי-נפש. יצחק מראס עצמו זוכר לא פחות מעשרים איש שסייעו להצלתו ולהצלת ילדים יהודים נוספים. ברצוני להזכיר כמה מהם (יש מהם המוכרים גם בישראל).³⁰ בהם היו הכמרים: Povilas Jakas,³¹ Juozas Stakauskas,³² Antanas Gobis,³³ Polikarpas Macijauskas,³⁴ Vincas Byla,³⁵ הרופאים: Maria

24. בשנים האחרונות הוקדש מקום נרחב בתאי הפורט השיעי לתיעוד רצה יהודי קובנה וליטא בכלל ולהשתתפותם של יהודים בבריחה הנועות מהמקום.

25. על כך ראו חליפת המכתבים בין תומס ונסלובה לבין המשורר הפולני צ'סלב מילוש: 'A Dialogue about Wilno', in: Venclova, *Forms of Hope*, pp. 5-31

26. מראשית שנות התשעים הוצבו ברובע היהודי הישן בוילנה לוחות זיכרון לגאון מווילנה, וכן לאתרים שונים בגטו, כגון בית-החולים היהודי, בניין היודנראט, שערי הגטו הגדול והקטן, התאטרון היהודי ועוד.

27. הכוונה למעורבותו של בית המלוכה הדני בהצלת יהודי דנמרק במלחמת העולם השנייה.

28. עד שנת 2004 הכיר מוסד ידושים ב-513 ליטאים כ'חסידי אומות העולם'.

29. Sofija Binkienė, *Ir be ginklo karijai*, Vilnius 1967

30. בשל סירובו של מנהל מחלקת 'חסידי אומות העולם' במוסד ידושים, מר מרדכי פלדיאל, לאפשר עיון בתיקים הרלוונטיים נאספה האינפורמציה שלהלן ממקורות אחרים ובעיקר מרשומות המוזאון היהודי בוילנה. לרשימות מפורטות ודיון נוסף ראו: Antanas Gurevičius, *The List of A. Gurevičius*, Vilnius 1999; Dalia Kuodytė and Rimantas Stankevičius (eds.), *Whoever saves one life...*, Vilnius 2002; Justinas Braslauskas, 'Specifics of the Life-Saving of Jews in Lithuania under the Nazi Occupation', *The Tragedy of Lithuanian Jews*, Vilnius 2001, pp. 59-69; Genius Procuta, 'How many Rescuers of Jews Were There?', *Teviškes Žiburiai*, 16 March 1999

31. עליו ראו: Binkienė, *Ir be ginklo karijai*, pp.22-23; Gurevičius, *The List of A. Gurevičius*, p. 81

32. (1972-1900), היסטוריון ומנהל הארכיון הלאומי הליטאי, שבו התביא 12 יהודים. חסיד אומות העולם.

33. (1965-1891), פעל באזור ראסיין, עליו ראו: Binkiene, *Ir be ginklo karijai*, pp. 179-180; Gurevičius, *The List of A. Gurevičius*, p. 91

34. (1996-1906), פעל באזור פוניבז', חסיד אומות העולם.

35. (1977-1901), פעל באזור שאוולי.

Petras³⁸, Julija Biliūnienė-Matijošaitienė³⁷, Matilda Zubrienė³⁶, Butkevičienė⁴²; Vitautas Žakevičius⁴¹, Antanas Matulevičius⁴⁰, Pranas Mažylis³⁹; Baublys⁴⁵; Zigmas Žemaitis⁴⁴, Mykolas Riomeris⁴³; Augustinas Janulaitis: הפרופסורים; המשורר: Kazys Binkis⁴⁶ ואשתו Sofija Binkienė⁴⁷; Sofija Binkienė: הסופרים; Sofija Čiurlionienė⁴⁸; Kipras: הזמר; Antanas Kniūkšta⁵⁰; Kazys Jakubėnas⁴⁹; Kazys Boruta⁵²; Petras Rimša: האמן; Elena Petrauskienė⁵⁴; Petras Rimša: הפיזיקאים; Domocela Pajojūtė⁵⁷; Elena Ivanauskienė⁵⁶; Henrikas Jonaitis⁵⁵; Žemaitis⁶⁰; Juozas Zaronas, Antanas Strikaitis⁵⁹, Juozas Kernauskas⁵⁸, Juozas Striaupas⁶¹; Marija Macinavičienė: הנזירים המריאנים ממנזר Žemaičiu Kalvarija⁶²; Ona Šimaitė⁶³ ו-Bronius Gotautas⁶⁴: ברור שזוהי רשימה קצרה ואנשים פשוטים דוגמת

36. (1891-1982), פעלה באזור קובנה, חסידת אומות העולם (עם בתה אוגה).
37. (1897-1970), פעלה באזור קובנה.
38. (1880-1978), פעלה באזור קובנה.
39. (1914-1973), מנהל בית-היתומים בקובנה. הסתיר בו ילדים יהודים. חסיד אומות העולם.
40. (1885-1966), פעל באזור קובנה.
41. חסיד אומות העולם (עם אשתו ובתו).
42. (1882-1944).
43. (1878-1950), פרופסור באוניברסיטת וילנה.
44. פרופסור באוניברסיטת וילנה.
45. מתמטיקאי, פרופסור באוניברסיטת וילנה.
46. (1893-1942), פעל באזור קובנה, חסיד אומות העולם.
47. (1902-1984), פעלה באזור קובנה, חסידת אומות העולם (עם בנה).
48. (1886-1958), פעלה באזור קובנה, חסידת אומות העולם.
49. (1905-1965), פעל באזור וילנה.
50. (1908-1950), פעל באזור וילנה.
51. עליו ראו: Chatkėlis Lemchenas, *Darbai ir polėkiai*, Vilnius 1994, pp. 151-152.
52. (1885-1968), פעל באזור קובנה.
53. (1900-1986), פעלה באזור קובנה, החביאה עם בעלה בביתם את הנערה דנה פומרניץ, חסידי אומות העולם.
54. (1881-1961), פעל באזור קובנה.
55. (1900-1980), פעל באזור וילנה, חסיד אומות העולם.
56. (1913-1993), פעל באזור וילנה, חסיד אומות העולם.
57. (1903-?), חסידת אומות העולם (עם בתה).
58. (1900-1978), הציל, בעזרת בני משפחתו, 26 יהודים מגטו טלז, חסיד אומות העולם.
59. (1896-1978), פעל באזור טלז, הציל 15 יהודים, חסיד אומות העולם.
60. חסיד אומות העולם.
61. חסידת אומות העולם.
62. Gurevičius, *The List of A. Gurevičius*, II, no. 919.
63. (1899-1970), ספרנית באוניברסיטת וילנה, סייעה רבות ליהודי העיר, חסידת אומות העולם.
64. (1901-1960), פעל באזור קובנה, חסיד אומות העולם.

ביותר. שמות נוספים מצויים ברשימות שלא היתה לי גישה אליהן משום שהאנשים היגרו לחו"ל או שהומתו בסיביר; על אחדים איני יודע משום צניעותם, ואילו על אחרים לא נדע לעולם.

אכן, לא היה לנו מלך דני. אולם יהודייה זקנה ששרדה מן הגטו סיפרה לי לאחרונה סיפור הראוי להיזכר. ליטאי צעיר, שהיה נשוי לאישה יהודייה, סירב להתגרש ממנה למרות שבכך יכול היה להציל את חייו. הוא חי בגטו ופעם פרצה תגרה בינו לבין שומר ליטאי. השומר כינהו 'פרצוף יהודי מלוכלך' וירה בו. אומרים שלפני שנפח את נשמתו אמר: 'טוב למות כיהודי'. אינני יודע אם אכן אמר זאת; מיתוסים נולדים במהירות. הוא נקבר בבית-הקברות של הגטו בווייליאמפולה בינות לבניינים חדשים שנבנו לאחר המלחמה. ייתכן שהקבר אינו קיים עוד. אולם אני מקווה שתמיד יהיה ליטאי שתהיה בו די הגינות לנהוג בדרך דומה.

ליטאים ויהודים – הערה ארוכה בשולי המאמר

מרדכי זלקין

מרבית החוקרים שעסקו בתולדות יהודי ליטא, וביחסיהם עם שכניהם, לא נתנו דעתם להבחנה המתבקשת בין הקבוצות האתניות השונות שחיו במרחב זה, וליתר דיוק, בין האוכלוסייה הליטאית לבין האוכלוסיות הרוסית, הפולנית והגרמנית. תפיסת ההיסטוריוגרפיה הפוליטית, שרווחה ביותר גם בקרב היסטוריונים יהודים, מיקדה את תשומת הלב המחקרית במערכות הפוליטיות ובמיוחד ביחסיו של הקיבוץ היהודי הגדול שחי באזור זה עם האצולה הפולנית, ומאוחר יותר עם שלטונות האימפריה הרוסית. על רקע זה בולטת ביותר היעדרותם של הליטאים, כקבוצה אתנית, מההיסטוריוגרפיה של יהודי ליטא. כחמש מאות שנים של חיים אלה בצד אלה קיבלו ביטוי מועט בספרות זו, למעט בכל מה שנוגע לתקופה שבין שתי מלחמות העולם ולתקופת השואה.⁶⁵ בהקשר האחרון נתקבעה בתודעה הקולקטיבית היהודית והישראלית דמותו של הליטאי הרע, הרוצה, לא כפרט אלא כמייצג הווייה קולקטיבית.⁶⁶ הליטאי האחר, האנושי, נדחק אל שולי הזיכרון ונותר בחביון אוטוביוגרפיות וספרי זיכרון

65. על כך ראו: דב לזין, 'יהודי הארצות הבאלטיות בפריחתם וכיליונם', משואה, יב (1984), עמ' 19; הנ"ל, 'לפרשת היחסים בין העמים הבלטיים לבין שכניהם היהודים במלחמת העולם השנייה, לפנייה ואחריה', משואה, יז (1989); Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World*, Wars, Bloomington, IN 1983

66. ראו למשל: אליעזר רבינוביץ, 'אנטישמיות בליטא', נתיב, ה, גיליון 3 (תשנ"ב), עמ' 76-77.

נשכחים.⁶⁷ כיוצא בכך, השיח המחקרי שהתקיים בחברה הליטאית, הן בליטא והן מחוצה לה, בשאלת אחריותם של הליטאים לרצח יהודי ארצם לא מצא כמעט הד בשיח ובמחקר הישראלי, אם בשל מגבלות לשוניות או בשל טראומת השואה.

אולם לקונה זו, מוזרה ככל שתהיה, קיימת בעיקר בהיסטוריוגרפיה שבשפה העברית. באופן פרדוקסלי, דווקא לקוראי השפות האנגלית והליטאית יש סיכוי רב יותר להתוודע להיסטוריה של יהודי ליטא ולמערכת היחסים בינם לבין האוכלוסייה הליטאית. שלא כגישתם של מרבית ההיסטוריונים היהודים תופס נושא זה מקום נכבד בהיסטוריוגרפיה הליטאית. היסטוריונים ליטאים כמו Augustinas Janulaitis, Mykolas Biržiška ו-Ignas Koncius דנו בשאלת היחסים ההדדיים בין שתי הקבוצות כבר לפני עשרות שנים.⁶⁸ בשל המגבלות שהטיל המשטר הקומוניסטי נדחק נושא זה לשולי השיח הציבורי והאקדמי בליטא משלהי מלחמת העולם השנייה.

שלב חשוב ב'שיבת' היהודים והנושא היהודי לשיח הציבורי כמו גם לשיח המחקרי-ההיסטורי הליטאי היה פרסום המאמר 'יהודים וליטאים', פרי עטו של חוקר הספרות והמשורר הליטאי Tomas Venclova, שראה אור בשנת 1976. במאמר זה הציב ונסלובה אמות מידה חדשות לדיון ביחסי יהודים וליטאים. בראש ובראשונה הוא מיקם את הדיון בהקשר היסטורי רחב יותר ובחן את מערך היחסים הכולל בין יהודי ליטא לשכניהם מראשית התיישבותם בחבל ארץ זה, ולא, כמקובל, בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20. שנית, המיוחד אצל ונסלובה הוא הקול הברור, הבהיר והצלול הנשמע גם כשמושא הדברים קשה ומכאיב לקורא הליטאי. ונסלובה לא אימץ את דרך הטיעון המתפתל והמבקש למצוא הסבר או צידוק לפשעים שבוצעו על-ידי ליטאים בימי השואה, אלא דווקא את זה המבקש לקיים חשבון נפש מוסרי, אישי וקולקטיבי, ישר, כן ואמיתי. כך, בצד ההודאה הפומבית בדבר האחריות לרצח, הן של מי שהשתתפו בו בפועל והן של הקולקטיב הלאומי הליטאי שבו צמחו, פתח ונסלובה צוהר גם לעולמו של הליטאי 'האחר', האנושי, זה שערכי האנוש שבו הניעוהו להציל את היהודי הנרדף, ולו גם במחיר סיכון חייו הוא.

בצד זאת יש במאמר זה גם תחושה של גילוי והשתחררות, המקבילה למצבו הקיומי של הכותב. הדברים נכתבו ערב עזיבתו של ונסלובה את הגוש הקומוניסטי ולפני שהשתלב בקהיליית האינטלקטואלים הליטאים הגולים בצפון אמריקה. מצב ביניים זה אפשר הבעת דעה ראשונית, בוסרית, נקייה.

67. אליהו אליעזר פרידמן, ספר הזכרונות, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 45; ישראל איסר קצוביץ, ששים שנות חיים, ברלין תרפ"ג, עמ' 9-10; כרמלה רעם-לכיש (עורכת), שלמה קודש מספר סיפורים מבית אבא, אשדוד 1995, עמ' 75; דוד מתתיהו ליפמן, לתולדות היהודים בליטא-זאמוט, קידאן תרצ"ד, עמ' 58; Hirsz Abramowicz, *Profiles of a Lost World*, Detroit, MI 1999, p. 94

68. Augustinas Janulaitis, *Žydu Lietuvoje*, Kaunas 1923; Mikolas Biržiška, *Lietuviu tautos kelias į naują gyvenimą*, Los Angeles 1952; Ignas Končius, *Žemaičio šnekos*, London 1961, pp. 60-76

יש לזכור שמבחינה היסטורית מאמרו של ונסלובה משקף את הידע שעמד לרשותו בנקודת הזמן ההיא, לפני כעשרים ושמונה שנים. הזמינות המוגבלת ביותר של אינפורמציה בנושא הנדון, שנבעה ממגבלות פוליטיות, הכתיבה גם את פרספקטיבת הכתיבה. כך, למשל, את מרבית המידע בנושא הצלת יהודים בידי ליטאים בתקופת השואה שאב ונסלובה מספרה של סופיה בינקיינה, חסידת אומות העולם שפעלה רבות להצלת יהודים בתקופת השואה. עם זאת, דומה שמגבלה זו לא פגעה ברלוונטיות של הדברים.

מאמרו של ונסלובה הניע דיון קשה, מתוח ואף טעון. בשל המציאות הפוליטית דאז במזרח אירופה התנהל הדיון בעיקר בקרב קהילת האינטלקטואלים הליטאים הגולים בצפון אמריקה, ובהם היסטוריונים כ־Vincas Trumpa⁶⁹, Saulius Sužiedėlis⁷⁰, Vytautas Berenis⁷¹ ואחרים. בו בזמן נשמעו בדיון זה גם קולות מארץ האם, ליטא, דוגמת אלה של Zenonas Ivinskis⁷² ו־Antanas Terleckas⁷³.

עוצמת התגובות לחשבון הנפש הקולקטיבי ההיסטורי־מוסרי של ונסלובה מעידה על ההד הרב שעוררו הדברים. אחת התגובות הראשונות היתה זו של A. Žuvintas, שהתפרסמה בעיתון המחתרתי *Aušra* (שחר) שהופץ בליטא החל משנת 1975.⁷⁴ טיעונו המרכזי של הכותב הוא שגם אם אי־אפשר להצדיק את רצח היהודים בידי ליטאים, יש מקום להבין את המניעים שהובילו לכך. על־פי תפיסתו, הנטייה הפרו־סובייטית של רבים מיהודי ליטא וכן מעורבותם העמוקה בחוגי שלטון הכיבוש הסובייטי ובדיכוייה של האומה הליטאית הביאו עליהם את שנאת הליטאים. תאוריה מופרכת זו היא רכיב מרכזי בתפיסת חוגי הימין הקיצוני הליטאי והשימוש בה טעון דיון בפני עצמו.⁷⁵ כיוצא בכך, ספרו הקטן של Juozas Prunskis, שיצא לאור בהוצאת Lithuanian American Council, משקף במידה רבה את מכלול הדילמות שהציב מאמרו של ונסלובה הן ברמה האישית והן ברמת הזיכרון הקולקטיבי, וכן את ההתמודדות עמן.⁷⁶

דרך התמודדות אחרת היתה ניסיון להציג באור כמעט אידילי את היחסים בין יהודים לליטאים, ובין יהודי ליטא למדינתם, בין המלחמות ובשנים של מלחמת העולם השנייה.

69. Vincas Trumpa, 'K. Škirpos "Šukilimą" paskaičius', *Akiračiai*, 4 (78) (1976).
70. Saulius Sužiedėlis, 'Thoughts on Lithuania's Shadows of the Past: A Historical Essay on the Legacy of war', *Artium Unitio*, 4 (1999).
71. Vytautas Berenis, 'The Holocaust and Lithuanian Historical Consciousness', *Artium Unitio*, 4 (1999).
72. Zenonas Ivinskis, 'Lietuva ir žydai istorijos šviesoje', *Aidai*, 10 (1971), pp. 438-446; 1 (1972), pp. 24-30.
73. Antanas Terleckas, 'Dar kartą apie žydus ir lietuvius', *Akiračiai*, 8 (1979).
74. A. Žuvintas, 'Lietuviai ir Žydai', *Aušra*, 9 (49).
75. Alfonsas Eidintas, 'A "Jew-Communist" Stereotype in Lithuania', *Lithuanian Political Science Yearbook 2000*, Vilnius 2001, pp. 11-46; Liūtas Grinius, 'Soviet Consequences to Lithuanian Jews', *Lituanus*, 31 (1985), pp. 28-44.
76. Juozas Prunskis, *Lithuania's Jews and the Holocaust*, Chicago 1979.

ככל שמדובר בתקופה שעד שלהי שנות העשרים לא נזקקו המתדיינים למאמץ מיוחד, שכן בשנים אלה אכן שררו, במרבית המקרים, יחסים סבירים בין שתי הקבוצות האתניות.⁷⁷ אולם שלא במפתיע, רבים מהמתדיינים מנסים בבירור 'לדלג' על אירועי סוף שנות העשרים ושנות השלושים. יש לזכור שבתקופה זו, על מכלול בעיותיה ומורכבותה, גברו הנטיות הלאומניות בקרב חוגים שונים בחברה הליטאית, דבר שגרר הרעה משמעותית ביחס אל יהודי ליטא ובמצבם הכלכלי והפוליטי.

הדיון המורכב ביותר, והמשמעותי ביותר, מתחולל סביב שואת יהודי ליטא על שני מאפייניה המרכזיים. האחד, העובדה שיותר מתשעים אחוזים מיהודי המדינה נרצחו בשנים אלה. המאפיין השני קשור לשיטת הרצח. שלא כמו בפולין, מרבית יהודי ליטא לא הובלו למחנות ריכוז והשמדה אלא נרצחו ביערות הסמוכים למקומות מגוריהם. ליטאים רבים היו מעורבים ברצח וברמות שונות של שיתוף-פעולה עם הגרמנים.⁷⁸

אחד המוטיבים הבולטים והרווחים בדיון זה הוא הניסיון להציג את 'הפן האחר' של הדברים. רבים מהמתדיינים הליטאים מדגישים את האחריות המוחלטת של הכובש הנאצי להשמדת היהודים וטוענים שמספרם של משתפי הפעולה היה מוגבל, ולצד כך מקום נרחב ביותר מוקדש לתיאור ליטאים שהצילו יהודים תוך כדי סיכון חייהם. מגמה זו הביאה למאמץ מחקרי לאיסוף עדויות בנושא הנדון.⁷⁹ מאז תום המלחמה נאסף מגוון גדול מאוד של עדויות מעין אלה, והקריטריונים להכללות ברשימות אלה לא היו אחידים. לשם השוואה, ברישומי יד-יושם מופיעים (נכון לחודש יוני 2004) שמותיהם של 513 ליטאים שעוטרו בתואר 'חסידים אומות העולם', ואילו כרסטת המוזאון היהודי בוילנה כוללת שמות של יותר מ-2300 ליטאים שסייעו ליהודים בתקופת המלחמה.

דרך התמודדות אחרת עם הדיון הערכי-היסטורי שיוזם ונסלובה נסבה סביב טענת 'כולנו אשמים'. תפיסתו של ונסלובה כי כל פשע שאחד מבני האומה מבצע מהווה נטל על התודעה של כלל האומה היתה לצנינים בעיני רבים ותרמה תרומה נכבדה לשיח הנדון. תחת הכותרת 'חוסר הצדק שבהאשמת אומה שלמה' כותב פרונסקיס: 'בכל אומה קיימים אלמנטים פליליים. אם יורשע ליטאי, יהודי או אמריקני, עליו לתת את הדין על מעשיו. אולם זו תהיה שואה מוסרית אם הליטאים, היהודים או האמריקנים כולם יידרשו לשאת בתוצאות מעשיו של היחיד, במיוחד כאשר העובדות אינן תומכות בגישה זו'. לביסוס טענותיו מביא פרונסקיס שורה ארוכה של ציטוטים סלקטיביים ממכתביהם של יהודים ניצולי שואה, רובם, דוגמת זה

77. קיסין, אנתולוגיה של הספרות הליטאית; ברל כהן, 'החינוך העברי בליטא העצמאית', יידישע שטעט, שטעטלעך און דארפישע יישובים אין ליטע, ניו-יורק 1991, עמ' 719-745; מנדל סודארסקי, 'ידן אין דער אומאפהענגיקער ליטע (צווישן ביידע וועלט-מלחמות)', בתוך: הנ"ל ואחרים, (עורכים), ליטע, ניו-יורק 1951, עמ' 119-154. לדיון מפורט בשאלת האוטונומיה היהודית בליטא בשנות העשרים ראו: Šarūnas Liekis, *A State within a State? Jewish Autonomy in Lithuania 1918-1925*, Vilnius 2003

78. ראו: יוסף לווינסון, ספר הכאב, וילנה 1997.

79. על כך ראו: Martin Gilbert, *The Righteous*, London 2002, p. xi

הלקוח ממכתבה של ז' רוזובסקי, בנוסח הבא: 'סבורה אני שאין להטיל את האשמה על האומה הליטאית כולה',⁸⁰ או דברים שכתב ההיסטוריון דב לוין במכתב להיסטוריון ליטאי: 'לעולם לא אאשים את כלל האומה הליטאית'.⁸¹ מגמה זו לצמצם את האחריות לשיתוף-פעולה עם הנאצים לקבוצה מוגבלת ביותר עולה גם מדבריו של ויטאוטאס ברניס, במאמרו המקיף 'השואה והתודעה ההיסטורית הליטאית',⁸²

אולם ונסלובה לא נותר לבדו במערכה. בתגובה לטענותיהם של מבקריו פרס Antanas Terleckas במאמר ארוך ומפורט יריעת טיעונים רחבה, והפריך בה אחת לאחת את טענות הצד שכנגד.⁸³ טרלסקאס בוחן בהרחבה ובפירוט את מצבם של יהודי ליטא בין שתי מלחמות העולם ומצביע גם על נאמנותם הבלתי-מסויגת למדינתם וגם על העובדה שנטיית רבים מהם בעד השלטון הקומוניסטי נבעה מהידיעה שהחלופה הנאצית גרועה יותר. כמו ונסלובה, גם הוא מפנה את מבטו פנימה, אל החברה הליטאית, ומצביע על מידה רבה של צביעות ומוסר כפול בטענות המועלות כלפי יהודי ליטא.

קריסת המשטר הקומוניסטי בראשית שנות התשעים אפשרה את חידוש הדיון הפומבי בשאלה זו בליטא עצמה, גם בשיח הציבורי⁸⁴ וגם בקרב קהיליית ההיסטוריונים הליטאים.⁸⁵ מגמה זו באה לידי ביטוי בדבריו של ההיסטוריון הליטאי Egidijus Aleksandravičius:

גורלם הטרגי של יהודי ליטא צריך להיות אחד מנושאי הדיון המרכזיים בהיסטוריוגרפיה הליטאית. מותם של הליטוואקס אין פירושו מותה של ההיסטוריה המפוארת שלהם. יש חשיבות עליונה לכך שהיסטוריונים ליטאים יחקרו את עברה של יהדות ליטא.⁸⁶

לעתים אף נעשו נסיונות לדון בסוגיה זו במסגרות רחבות יותר דוגמת הכנס הבין-לאומי שנערך בוויילנה בשנת 1993 בהשתתפות היסטוריונים ישראלים.⁸⁷ אחד המאפיינים החשובים

80. Prunskis, *Lithuania's Jews and the Holocaust*, p. 41

81. *ibid.*, p. 44

82. Vytautas Berenis, 'The Holocaust and the Lithuanian Historical Consciousness', *Atrium*, 4 (1999)

83. Antanas Terleckas, 'Dar Kartą apie žydus ir Lietuvius', *Akiračiai*, October 1978

84. בשנים האחרונות תופס הנושא היהודי מקום גדל והולך במחקר האקדמי בליטא. ראו לדוגמה: Vytautas Jarutis, "'Lietuvių ir žydų dialogo": postsovietinėje Lietuvoje problema', *Bakalauro darbas*, Vilniaus universitetas, istorijos fakultetas, 2003 (unpublished) כמו כן נדון הנושא בשיח הציבורי המתנהל בעיקר מעל דפי העיתונות. נושא זה טעון דיון נפרד החורג מגבולותיו של מאמר זה.

85. Liudas Truska, 'Contemporary Attitudes toward the Holocaust in Lithuania', *Jews in Russia and in Eastern Europe*, 45 (2001), pp. 5-26; Darius Staliūnas, 'From Ethno-Centric to Civil History: Changes in Contemporary Lithuanian Historical Studies' (unpublished manuscript)

86. Izraelis Lempertas and Larisa Lempertienė (eds.), *The Gaon of Vilnius and the Annals of Jewish Culture*, Vilnius 1998, p. 9

87. Sima Ycikas, Rachel Kostanian (ed.), *The Days of Memory*, Vilnius 1995 'Historians differ on Lithuanian-Jewish Relations', *Jews in Russia and Eastern Europe*, 29 (1996), pp. 67-72

של שיח מחקרי זה הוא השתתפותם בדיון של היסטוריונים ליטאים שעבורם המושג 'יהדות ליטא' אינו דבר ממשי אלא מושג ערטילאי במידה רבה. עם אלה נמנים, בין היתר, Egidijus Vlasas, Darius Staliūnas⁹⁰, Alfonsas Eidintas⁸⁹, Elmantas Meilus⁸⁸, Aleksandravičius ו-Vladas Cirutavičius⁹². עם זאת, היבטים רחבים יותר בעולמם של יהודי ליטא במאה ה-19 זוכים לאהרונה לעיון מחודש בעבודותיהם של חוקרים ליטאים צעירים הנמצאים בראשית דרכם המחקרית, דוגמת Aušrelė Pažaraite ו-Sada Petružienė, העוסקות בכתיבת מערכת החינוך היהודי בליטא מראשית המאה ה-19 ועד מלחמת העולם השנייה.⁹³ עם קבוצה זו נמנים גם היסטוריונים כמו Arkadijus, Šarūnas Liekis, Mindaugas Kvietkauskas ו-Vygintas Vareikis⁹⁴ Eglė Bendikaitė, Rima Praspaliauskienė, Bliuminas את שאלת היהודים כחלק מבחינה היסטורית מחודשת של החברה הליטאית במאתיים השנים האחרונות, וכן את תהליכי התעוררותה של הלאומיות הליטאית החל משלהי המאה ה-19.

- Egidijus Aleksandravičius, 'Hebrew Studies in Vilnius University and Lithuanian Ethnopolitical Tendencies in the First Part of the 19th Century', *Lituanus*, 37 (1991), pp. 5-22 .88
- Elmantas Meilus, 'Prehistory of the Tragedy of Lithuanian Jews', in: *The Tragedy of Lithuanian Jews*, Vilnius 2001, pp. 27-32 .89
- Alfonsa Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius 2001; idem, *Žydai, Lietuviai ir Holokaustas*, Vilnius 2002 [English Version: Vilnius 2003] .90
- Darius Staliūnas, 'Rusijos politika žydu atžvilgiu XIX a.: istoriografinis aspektas', *Lietuvos istorijos materaštis 2001 metai*, 1 (2002), pp. 135-150; idem, 'Changes in the Political Situation and the "Jewish Question" in the Lithuanian Gubernias of the Russian Empire (1855-1863)', in: Alvydas Nikžentaitis, Stefan Schreiner & Darius Staliūnas (eds.), *The Vanished World of Lithuanian Jews*, Amsterdam / New York 2004 .91
- Vladas Sirutavičius, 'Notes on the Origin and Development of Modern Lithuanian Anti-Semitism in the Second Half of the Nineteenth Century and at the Beginning of the Twentieth Century', *ibid.* .92
- Eglė Bendikaitė, 'Expressions of Litvak pro-Lithuanian Political Orientation c. 1906-c. 1921', *ibid.*; Rima Praspaliauskienė, *Nereikalingi ir Pavojingi: XVIII a. pabaigos–XIX a. pirmosios pusės, elgetos, valkatos ir plešikai Lietuvoje*, Vilnius 2000; Aušrelė Pažaraite, 'Išsaugoti savastį ar supanašėti? Žydų mokyklų reformos lietuvoje nikolajaus I laikais', *Darbai ir Dienos*, 34 (2003), pp. 235-254; Sada Petružienė, 'Žydų švietimas Lietuvoje: gimnazijų raida ir dabartinė vidurinė mokykla', Doctoral Dissertation, University of Kleipeda 2002 .93
- Vygantas Vareikis, 'Vilniaus žydų gyvenimo ir politinės orientacijos bruožai XIX-XX a. pirmoje puseje', Paper presented at the conference 'Jewish Intellectual Life in pre-War Vilna', Vilnius University, September 2003; Šarūnas Liekis, *A State within a State: Jewish Autonomy in Lithuania 1918-1925*, Vilnius 2001; Arkadijus Bliuminas, *Žydų frakcija lietuvoje 1920-1927*, Vilnius 2003 .94

מקומם של היהודים בהיסטוריוגרפיה הליטאית זוכה לעיון מחודש בעבודתה של Jurgita Verbičkienė.⁹⁵ נציג בולט של הדור החדש במחקר הוא Nerijus Udrenas, שנתן דעתו לנושא בעבודת הדוקטור שלו העוסקת בתהליכי הבנייתה של הזהות הליטאית בשלהי התקופה הצאריסטית.⁹⁶ במסגרת זו בהן אודרנס את מכלול הרכיבים השלייליים והחיוביים ביחסה של החברה הליטאית כלפי היהודי המקומי, הן כפרט והן כבן לקבוצה אתנית-דתית, מנקודת המבט של בני החברה הליטאית על פניה השונים. על אף יבול מחקרי לא מבוטל זה בוחרים מרבית החוקרים הליטאים להתמקד בשני הפרקים האחרונים בעולמה של יהדות ליטא, דהיינו, התקופה שבין שתי מלחמות העולם ותקופת השואה.⁹⁷ אשר על כן, התקופה הראשונה, והארוכה ביותר בהיסטוריה של יהודי ליטא ושכניהם, כלומר למן המאה ה-16 ועד ראשית המאה ה-20, נותרה עדיין בשולי המחקר. לעתים אף נפקד כליל מקומם של היהודים בסיפור ההיסטורי המתחדש, דוגמת ספרם של Albina Jūratė Kiaupienė, Zigmantas Kiaupa ו-Kuncevičius 'ההיסטוריה של ליטא עד 1795'.⁹⁸ קייאופה ושותפיו מתעלמים כמעט לחלוטין מנוכחותם של יהודים במרחב הליטאי, וממילא משאלת מערך היחסים בינם לבין החברה הליטאית. אולם דומה שקיומם של מרכזי מחקר חדשים, דוגמת המכון ללימודי יידיש באוניברסיטת וילנה ומרכזי נבולין לחקר יהדות ליטא ומזרח אירופה, הפועל בוויילנה, כמו גם קשרי מחקר עם חוקרים העוסקים בנושא זה במקומות אחרים בעולם, מצביעים על מגמה חיובית.

וכמה מילים לשאלת התרגום. מאמרו של ונסלובה הופיע לראשונה בכתב עת יהודי מחתרתי בשפה הרוסית, תורגם לשפה הליטאית,⁹⁹ הפולנית והאנגלית, ואף ראה אור מעל דפי כתבי עת שנדפסו בישראל.¹⁰⁰ עם זאת לא זכה המאמר עד כה לתרגום עברי. דבר זה אינו תוצאה של היות המאמר בלתי-ידוע ובלתי-מוכר להיסטוריונים יהודים המצויים בנושא. דומה שהסיבה העיקרית להתעלמות ממנו ומתוכנו היא שהוא מייצג תפיסת עולם וכיווני מחשבה שאחדים מההיסטוריונים אלה מעדיפים להרחיק לטובת הנרטיב הדיכוטומי הקלאסי

95. Jurgita Verbičkienė, 'Lietuva Žydų Vilnius Lietuvos istoriografijoje: vaizdinių kaita', Paper presented at the conference 'Jewish Intellectual Life in pre-War Vilna', Vilnius University 2003

96. Nerijus Udrenas, *Book, Bread, Cross and Whip: The Construction of Lithuanian Identity in Imperial Russia*, Boston 2000

97. Romualdas Valkauskas, 'Žydų tautinės autonomijos klausimas Lietuvoje 1919-1926 metais', *Lietuvos istorijos studijos*, 3 (1996)

98. Zigmanta Kiaupa, *The History of Lithuania before 1795*, Vilnius 2000; idem, *The History of Lithuania*, Vilnius 2002

99. Tomas Venclova, 'Žydai ir lietuviai', *Literatūra ir menas*, 18 (1989)

100. Sima Ycikas, 'Lithuanian-Jewish Relations in the Shadows of the Holocaust', *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 11 (1990), pp. 39-45

של 'רעים מול טובים'. קריאתו מחייבת התייחסות שונה, אחרת, לשאלת היחסים בין יהודים לליטאים מזו המקובלת הן בויכרון העממי והן בעולם המחקר בכל הנוגע למורכבות היחסים שבין אלה לאלה. תרומה חשובה לא פחות יכול לתרום הטקסט העברי של מאמר זה לשיח הציבורי הישראלי באשר ליחס כלפי ליטא כמדינה וכלפי הליטאים כעם. הנרטיב הדיכוטומי שנוכר לעיל טבע חותם עמוק על שיח זה ועיצב את הדימוי העממי של החברה הליטאית ככזו שהתאפיינה, ועדיין מתאפיינת, בתפיסות אנטישמיות טוטאליות. דבריו של ונסלובה, למרות העובדה שנכתבו לפני קרוב לשלושים שנים, מציבים סימן שאלה על דימוי קולקטיבי זה וקוראים לבחינה מחודשת, זהירה ומבחינה יותר, של הנושא כולו.